

BUHÂRÎ ŞÂRİHLERİNİN MEZHEPÇİ YORUMLARI* THE SECTERIAN COMMENTS OF THE BUKHÂRÎ COMMENTATORS

Hikmetullah ERTAŞ**

Öz

Buhârî'nin (ö. 256) *el-Camiu's-sahih*'inin çok sayıda şerhi vardır. Bu makalede farklı fikhî mezhebe mensup İbn Battâl (ö. 449), İbn Hübeyre (ö. 560), Kirmânî (ö. 786), İbn Hacer (ö. 852), Aynî (ö. 855), Molla Gürânî (ö. 893), Süyûtî (ö. 911), Kastallânî (ö. 923) gibi Buhârî şârihlerinin fikhî mezheplerine aykırı/muvâfık olan usûl ve fûrû meselelerindeki (bazı örneklem) yorumlamaları incelenmiştir. Bu bağlamda "Haber-i Vâhid'in Bilgi Değeri", "Amel-i Ehli Medine", "Abdest Alırken Başın (Ne Kadarının) Meshi", "Kible Tayini" ve "Cünüb/Hayızlının Kur'an Okuması" başlıkları açılmış, şârihlerin mezkûr hususlardaki (paradoksal) yorumları mukayeseli biçimde verilerek, değerlendirilmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Yorum, Buhârî, Şerh, el-Camiu's-sahih.

Abstract

Bukhari (d.256) has many commentaries on the *el-Camiu's-sahih*. In this article, İbn Battal(d. 449), İbn Hubeyre (d. 560), Kirmani (d. 786), İbn Hacer (d. 852), Ayni (d.855), Molla Gürani (d. 893), The interpretations of Bukhari interpreters such as Suyuti (d. 911), Kastalani (d. 923) were examined in the procedural and detail issues (some sample) which are contrary to the religious sects. In this context "The Information Value of the Single News", "Religious and religious practices Islamic life practices of the Medina", "The head of the ablution (how much) of the head", "Qibla Termination" and "Reading of the Quran without menstruation" opened the headlines, commentators on the subject (paradoxical) was evaluated comparatively.

Keywords: Hadith, Comment, Bukhari, Commentary, El-Camiu's-sahih.

Giriş

Hız. Muhammed (s.a.) vahyin ilk muhatabıdır. O, vahyi tebliğ ve teybin eden Rasulullah'tır. O'nun söz, fiil ve takrirleri dinin kaynağıdır, nasıtır. Bu itibarla Müslümanlar tarihsel süreç içerisinde, bir bütün (söz-fiil-takrir-fizikî ve ahlâki vasıf) olarak Hız. Peygamber'in (s.a.) hayatını aktaran çok sayıda hadis eserini, geliştirdikleri isnâd metodu ile oluşturdu. Hicri birinci asırda başlayan bu faaliyet asırlarca devam ederek hadis külliyyatına dair (metin-şerh-ta'lik vb. şekillerde) kıymetli pek çok eseri meydana getirdi. Bu bağlamdaki eserlerden biri de, Buhârî'nin (ö. 256) *el-Camiu's-sahih*'idir. *El-Camiu's-sahih* Kur'an'dan sonra en çok güvenilen kitap diye şöhret bulmuş, değişik zamanlarda farklı alimlerce çok sayıda şerhi, ta'liki ve ihtisarı yapılmıştır.

İşte bu çalışmada, (dört) farklı fikhî mezhebe mensup; (Mâlikî Mezhebine Mensûb) İbn Battâl Ebü'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî'nin (ö. 449/1057) *Şerhu'l-Câmi'i's-sahih'i* (*Şerhu İbn Battâl 'alâ Sahihî'l-Buhârî*) adlı eseri, (Hanbelî Mezhebine Mensûb) İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer Avnüddîn Yahyâ b. Muhammed b. Hübeyre eş-Şeybânî ed-Dûrî'nin (ö. 560/1165), *el-İfsâh 'an me'âni's-sihâh* (*el-İşrâf 'alâ mezâhibi'l-eşrâf, İhtilâfü'l-e'immeti'l-erba'a ve ittifâkuhum, Kitâbü'l-İcmâ' ve'l-htilâf*) adlı eseri, (Hanefî Mezhebine Mensûb) Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahihî'l-Buhârî* eseri, (Hanbelî Mezhebine Mensûb) İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî'nin (ö. 795/1393), *Fethu'l-bârî 'alâ Sahihî'l-Buhârî* adlı eseri, (Şâfi'î Mezhebine Mensûb) İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî'nin (ö. 852/1449), *Hedyü's-sârî ile Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihî'l-Buhârî* adlı eserleri, (Hanefî Mezhebine Mensûb) Ebü Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahihî'l-Buhârî* adlı eseri, (Hanefî Mezhebine Mensûb) Molla Gürânî, Şemseddin Ahmed b. İsmâil'nin (ö. 893/1488), *el-Kevşerü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdisi'l-Buhârî* adlı eseri, (Şâfi'î Mezhebine Mensûb) Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfi'î'nin (ö. 911/1505) *et-Tevoşih 'ale'l-Câmi'i's-sahih* adlı eseri, (Şâfi'î Mezhebine

* Bu makale, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen İslam ve Yorum Sempozyumu (II)'nda (2-3 Mayıs 2018) "Buhârî Şerhlerinde Görülen Mezhepçi Yorumların Paradoksal Yansımaları" adıyla sözlü olarak sunulmuş (ancak tam metni yayınlanmamış) bildiri şeklinde üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, hiktas@hotmail.com.

Mensûb) Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdü's-sârî* adlı eseri, (Mâlikî Mezhebine Mensûb) Hasan el-Hamzavî el- Idvî'nin (ö. 1303/1886) *en-Nûrû's-sârî min feyzi Sahîhi'l-Buhârî* adlı gibi pek çok şârihin usûl ve furu' fıkha dâir (bazı örneklem) yorumlamaları şu şekilde etraflıca ele alınacaktır. Önce *el-Camiu's-sahîh*'in "Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd" ile "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne" bölümlerinin başlık ve muhtevâ bakımından sözü geçen şârihlerin zaviyelerinden nasıl görüldüğüne, serd edilen yorumlamalarda tezahür eden muhtemel mezhebî usul farklılıkların izleri sürülerek değerlendirmeler yapılacaktır. Daha sonra ise şârihlerin fûrû fıkah konusundaki mezhep görüşlerine aykırı rivayetlerinde takındıkları tutum ile mezhep görüşlerine muvâfık rivayetlerde izledikleri mezhepçi paradoksal yaklaşımlar incelenecektir.

I-Şârihlerin "Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd" ile "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne"ye Bakışı

Buhârî önce "Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd"ı daha sonra "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne" bölümünü açmış, görüşlerini ise bab başlıklarında belirterek dayandığı delilleri peşi sıra göstermiştir. Onun bab başlıklarında görüşünü ifade etme tekniği son derece mühimdir. Bu bağlamda *el-Camiu's-sahîh* ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu iki (Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd-Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne) kitab ile alakalı diğer muhîm bir mesele ise, Buhârî'nin açtığı bu kitab isimlerinin gelenekteki yeniliğidir. Çünkü Buhârî, kendisinden önce ve sonra tasnif edilen hadis kitaplarında görülmedik bir şekilde haber-i vâhid konusunda bir bölüm ihdas ederek bu meseledeki tartışmaları *el-Camiu's-sahîh*'ine taşımıştır (Özpinar, 2004, 287). Onun eserinde yer verdiği "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne" bölümü de, ondan önceki hadis edebiyatında görülmeyen bir bölüm olup, kendine sonra gelen musannifleri bu hususta etkilemiştir (Kutluay, 2011, 52).

Buhârî, Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd'ı altı başlıkla vermektedir. Onun açtığı başlıklar şu şekildedir.

1-"بَابُ مَا جَاءَ فِي إِجَارَةِ خَبَرِ الْوَاحِدِ الصَّدُوقِ فِي الْأَذَانِ وَالصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْفَرَائِضِ وَالْأَحْكَامِ"- (Doğru Sözlü(Sadûk) Tek Bir Kişinin Ezan, Namaz, Oruç, Farzlar ve Ahkâm Konusunda Rivayet Ettiği Bir Haberin Hüccet Olduğunu Gösteren Hadisler Babı), 2-"بَابُ بَعْثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّبِيزِ طَلِيعَةً وَخَدَةً"- (Hz. Peygamber'in(s.a.s) Zübeyr (b. Avvâm)ı Düşmanın Durumunu Öğrenip Haber Getirmesi İçin Tek Başına Öncü ve Casus Olarak Göndermesi Babı), 3-"بَابُ قَوْلِ اللَّهِ لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ «فَإِذَا أُذِنَ لَهُ وَاجِدْ جَارًا»"- (Yüce Allah'ın: Ey iman edenler, Peygamber'in evlerine size izin verilmedikçe girmeyin. Fakat davet olduğunuz vakit girin. "Eğer ona bir tek kişi izin verirse, girmek caiz olur" Babı), 4-"بَابُ مَا كَانَ يَبْعَثُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْأَمْرَاءِ وَالرُّسُلِ وَاجِدًا بَعْدَ وَاجِدٍ"- (Hz. Peygamber'in (s.a.s) Emirler ve Elçiler Peşpeşe Göndermesi Babı), 5-"بَابُ وَصَاةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَفُودِ الْعَرَبِ"- (Hz. Peygamber'in (s.a.s) Arab Hey'etlerine Geride Bıraktıkları Kavimlerine, Peygamberden Duyduklarını Tebliğ Etmelerini Vasiyet Etmesi Babı), 6-"بَابُ خَبَرِ الْمَرْأَةِ الْوَاحِدَةِ"- (Sadece Bir Kadının Verdiği Haber Babı)

Buhârî ilk babta ondört(14) ikinci de bir(1), üçüncü de iki (2), dördüncü de iki (2) beşinci babta bir(1) altıncı da ise bir (1) olmak üzere toplamda yirmi bir (21) rivayete ve pek çok (dört) ayete yer vererek, haber-i vâhidin bilgi ifade ettiğini, hüccet olduğu savunur. Ona göre haber-i vâhid, tek kişinin getirdiği haberdir¹, ameli meselelerde delildir, geçerlidir. Onun bu husustaki görüşünü seçtiği başlıkta ameli konuları sıralamasında görmekteyiz. Böylece Buhârî, Ehli Hadis'in haber-i vahid'i "hem ameli hem de itikâdî meselelerde delil olduğu" savına katılmaz. Öte yandan haber-i vâhid'i tek kişinin getirdiği haber biçimindeki kabulü haberi vahidin delil olması için en az dört ravisi olmasını şart koşan Mutezilî kelamcılarının görüşlerine bir reddiyedir (Özpinar, 2004, 289).

Özetle Buhârî, Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd ismiyle bir bölüm oluşturarak haber-i vâhidin hücciyetini kabul etmeyen ekollere karşı bir savunma stratejisi ortaya koymaktadır (Sevgili, 2015, 301-302).

Çalışmamızdaki diğer bir mevzu ise *el-Camiu's-sahîh*'in 96. Kitabı olan "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne"dir. Bu bölüm, Kitâb (Kur'an-ı Kerim) ve Sünnet'e bağlılık ifadesiyle sünnete ve sahabenin metoduna tabi olmanın gerekliliğini esas alır. Burada Buhârî ashâb-ı hadîsin anlayışını müdafasını yapar (Kutluay, 2011, 54). Bu bölümde 100 hadis 28 bab başlığı ile verilmiştir. İbni Hacer, Buhârî'nin "Kitâbu'l-İ'tisâm" adında müstakil bir kitap tasnif ettiğini *el-Camiu's-sahîh*'in bu bölümündeki hadisleri de oradan seçtiği aktarır (İbn Hacer, 1959, 13/246).

Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne'deki bab başlıkları şu şekildedir.

¹ O, bu hususta "Bilâl'in ezanı, Kible tahvili ile ilgili olarak tek kişinin haberine uyararak Kubâ'da namaz kılmakta olan Müslümanların yönlerini Mescid-i Harâm'a çevirmelerini, içki içmekte iken harâm kılındığı haberini veren tek kişinin haberine uyararak sahabenin içki kabını kırması gibi pek çok rivayetleri delil olarak sıralar" (Buhârî, 2001, Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd, 1-2).

1- "بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بُعِثْتُ بِجَوَامِعِ الْكَلِمِ" (Hz. Peygamber'in (s.a.s) Cevâmiu'l-Kelim-az sözle çok şey ifade edebilme yeteneği verilmiş- Olarak Gönderildim İfadesi Babı) 2- "بَابُ الْإِقْتِدَاءِ بِسُنَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" (Çok Soru Sorma ve Kendisini İlgilendirmeyen Hususlarda Külfet ve Zorluk Aramanın Kerâhiyeti Babı) 3- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنْ كَثْرَةِ السُّؤَالِ وَتَكْلُفٍ مَا لَا يَغْنِيهِ" (Rasulullah'ın (s.a.s) Sünnetine Uyuma Babı) 4- "بَابُ الْإِقْتِدَاءِ بِأَفْعَالِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" (Dini bir asla dayandıran Re'yin Kötülüğü ve Kıyasın Külfetin ve Meşakkatinin Kötülenmesi Zikrine Dâir Babı) 5- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ التَّعَمُّقِ وَالتَّنَازُعِ فِي الْعِلْمِ، وَالغُلُوفِ فِي الدِّينِ" (Rasulullah'ın (s.a.s) Fiillerine Uyuma Babı) 6- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ التَّعَمُّقِ وَالتَّنَازُعِ فِي الْعِلْمِ، وَالغُلُوفِ فِي الدِّينِ" (İşlerde gereksiz detaycılık; İlimde Cedeleşme Dinde Aşırılık Ve Bid'atçılığın Kerâhiyeti Babı) 7- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَاسِ" (Bidatçılığı Barındırmanın Günahı Babı) 8- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَاسِ" (Vahiy Gelmemiş Meseleler Sorulduğunda Rasulullah'ın(s.a) "Ben Bilmiyorum" Demesi Veya Vahiy Gelene Kadar Re'y veya Kıyas ile Bir Şey Söylememesi Babı) 9- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَاسِ" (Mümin Erkek ve Kadınlara Allah'ın Gönderdiklerini Re'y ve Kıyâsa Başvurmaksızın Öğretmesi Babı) 10- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَاسِ" (Hz. Peygamber'in (s.a.s) ümmetimden Daima Hak Üzere Savaşan ve Galip Olacak Grubun(ki onlar İlim Ehlidir) Hiçbir Zaman Ekisk Olmayacağı Babı) 11- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَاسِ" (Yüce Allah'ın: "... Yâhud sizi birbirine muhalefet eden birçok fırkalar yapmaya kadirdir" Kavli Babı) 12- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (Soranın Maksadı Anlaması İçin Bilinen Bir Asılı, Beyân Edilen Bir Asıla Benzetilen Kimseye Allah Bu İkisinin Hükümünü Beyân Etmistiği Babı) 13- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (Kadırların Yüce Allah'ın İndirdikleri İle Hüküm Vermeleri İçin İctihâd Edip Çalışmaları Yolunda Gelen Şeyler Babı) 14- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (Muhakkak sizler kendinizden önce gelen milletlerin yoluna uyup gideceksiniz" Kavli Babı) 15- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (İnsanları Dalâlete Da'vet Eden Yâhud Kötü Bir Çıgır Açan Kimsenin Günâhı Babı) 16- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (Hz. Peygamber'in (s.a.s) Zikrettiği Ve İlim Ehlinin İttifakına Teşvik Eylediği Şeyler, İki Harem Ahâlîsinin; Mekke Ve Medine'deki Sahâbîlerin Üzerinde İttifak Ettikleri Şeyler, Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.s) Hazır Bulunduğu Yerler, Muhacirlerin Ve Ensâr'ın Hazır Buldukları Yerler, Peygamber'in Namaz Kıldırıldığı Yerler İle Hz. Peygamber'in (s.a.s) Minberi Ve Kabri Babı) 17- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (Yüce Allah'ın: İşten hiçbir şey sana ait değildi Kavli Babı) 18- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (Yüce Allah'ın "İnsanın cedeli her şeyden fazladır" Kavli Babı) 19- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (Yüce Allah'ın: "Böylece sizi vasat bir ümmet yapmışsınız, (hakikate) şahitler olasınız, bu Rasûl de sizin üzerinize tam bir şahit olsun diye..) Kavli İle Hz. Peygamber'in(s.a.s) İlim Ehli Topluluğu Olan Cemaatten Ayrılmamayı Emretmesi Babı) 20- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُفِ الْقِيَASِ" (Hâkim Hükümünde İctihat Ettiği Zaman İsalet Etmeye Yâhut Hata da Yapsa Karşılığı Göreceği Babı) 21- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُFِ الْقِيَASِ" (Hâkim Hükümünde İctihat Ettiği Zaman İsalet Etmeye Yâhut Hata da Yapsa Karşılığı Göreceği Babı) 22- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُFِ الْقِيَASِ" (Hz. Peygamber'in (s.a.s) Hükümleri İnsanlar İçin Gizli Değil, Meydanda Olurdu. Sahabenin Bazısı İse Hz. Peygamber'in (s.a.s) Hazır Bulunduğu Yerlerde Hazır Bulunamaz Ve İslâm İşlerinin Kararlaştığı Yerlerden Başka Yerlerde Bulunurlardı" Diyen Kimse Üzerine Hüccet Babı) 23- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُFِ الْقِيَASِ" (Peygamber'den (s.a.s), Huzurunda Yapılan Veya Muttali' Olduğu Bir şeyi İnkâr Etmemesini Hüccet Gören Kimse Babı) 24- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُFِ الْقِيَASِ" (Delillerle Bilinecek Hükümler İle Delâletin Manasının Nasıl Olduğu Ve Bunun (Peygamber Tarafından) Tefsiri Babı) 25- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُFِ الْقِيَASِ" (Hz. Peygamber'in (s.a.s) "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُFِ الْقِيَASِ" (Şer'i Hükümlere- Muhalefet Etmenin Keraheti (Yânî Çirkinliği) Babı) 26- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُFِ الْقِيَASِ" (Hz. Peygamber'in (s.a.s) (Mübâhlığı Siyak Delâleti Yâhut Hâl Karinesi Veya Delil Getirmekle Bilinen Şeyleri Haram Kılmaya Karşı Nehyi Olduğu Babı) 27- "بَابُ مَا يُكْرَهُ مِنَ ذَمِّ الرَّأْيِ وَتَكْلُFِ الْقِيَASِ" (Yüce Allah'ın: "Onların işleri dâima aralarında istişare iledir" "İş hususunda onlarla istişare et... Azmettikten sonra, Allah'a güvenip dayan..." Kavilleri Babı)

Buhârî "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne"de açtığı bab başlıkları ve delil olarak zikrettiği hadis ve ayetlerle Sünnet kavramından ne anladığını, kavramın içerik ve sınırları ile istinbât bakımından referans olma durumu gibi hususları ispat/ikna etme refleksiyle ortaya koymaya çalışır.

Söz konusu iki ("Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd"ı ile "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne") bölüm hakkında yaptığımız bu genel tanıtımdan sonra, şârihlerin görüşlerine geçmek istiyoruz. Malum olduğu üzere *el-Câmi'u's-sahîh*'in pek çok şerh çalışması yapılmıştır. Burada şerhlerini tamamına değinme fırsatımız olmadığından, mezhebî iltisakları bilenen şârihlerin bir kısmını örneklem kabul ederek şerhlerine değineceğiz. Şerhlerdeki bilgiler (genellikle) şârihlerin vefat tarihleri baz alınarak aktarılacaktır. Böylece mezkûr bilgilerin sonraki kuşaklara geçiş keyfiyeti, mezhep vb iltisakların şârihler üzerindeki etkilerini görme fırsatını elde etmeyi umuyoruz.

Yukarıda sözü geçen iki bölüm ile ilişkili olmak üzere mezhepler arasındaki usûlî farklılıklar bağlamında şârihlerin, "Haber-i vâhid'in bilgi değeri", "Amel-i ehli Medine telâkkisi" hususlarını yorumlama biçimine değinilecektir.

A) Haber-i Vâhid'in Bilgi Değeri

Makalenin sınırları, konunun genişliği ve bu husustaki çalışmaların çok/yeterliliği sebebiyle Haber-i vâhid ile ilgili detaylara girmeksizin özetle şunlar söylemek istiyoruz.

Haber-i vâhid, mezhepler arasındaki farklılıkların temel sebeplerindedir. Bu bağlamda Haber-i vâhid, pek çok tartışmanın odağında bulunmuş, çağlar boyunca alimlerin üzerinde ter döktüğü meseleler, metodolojik ayırımların neşet ettiği veriler arasında olmuştur. Buhârî de zamanına tevarüs eden bu meseleyi *el-Câmi'u's-sahîh*'inde "Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd" başlığı ile ele almıştır. İlgi bölümün analizi ve şârihlerinin değerlendirmelerine geçmeden evvel dört (Mâlikî, Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîlerin) mezhebin haber-i vâhidin hücciyeti konusundaki görüşlerini özetle vermek istiyoruz. Haber-i vâhidin (en az/en çok) kaç kişinin haberi olduğu hususunda farklı değerlendirmeler olsa da genel olarak Müevâtir şartlarını taşımayan haberler için kullanılan bir kavram haline gelmiştir (Ertürk, 1996, 14/351; Apaydın, 1996, 14/355-363). Bu itibarla mezheplerin görüşlerini verirken bu hususun dikkatten kaçmaması gerektiğini ifade etmek gerekir.

Mâlikîler, Medine ehlinin ameli ve kıyas ile takviye edilmesi şartıyla haber-i vâhidin hüccet olabileceğini, Medinelilerin ameline ters düşen haber-i vâhidlerin ise Hz. Peygamber'e (s.a.s) nisbet edilemeyeceğini görüşündedirler. İmam Malik'e göre Medinelilerin ameli, bin kişinin bin kişiden rivayeti demektir (Kutluay, 2011, 359-368; Özdemir, 2016, 179-213).

Hanefîler; râvinin, rivayetine göre amel etmesi ve ona aykırı fetva vermemesi; Hadisin sık sık vuku bulan ve her müslümanın hükmünü bilmesi gerektiğine inandığı olaylar (umûmü'l-belvâ) hakkında varid olmaması; râvinin fıkıh ile maruf olmaması durumunda hadisin -mezhep içerisindeki iki görüşten birine göre- kıyasa ve şer'î esaslara aykırı olmaması gibi şartlar ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda, Kur'ân'a aykırı hüküm ve bilgi ihtiva eden haber-i vâhidlerin reddedilmesi gerektiği"ni, çünkü Resûl-i Ekrem'in Kur'ân'a ve akla aykırı söz söylemesinin imkânsız olduğunu belirtmişlerdir (Aslan, 2004, 19-31; Yavuz, 1996, 355-363).

Şâfiîler, sikâ olduğu müddetçe râvinin tek olmasının haberin sıhhatine zarar vermeyeceğini ve hücciyet ifade ettiğini kabul ederler. İmam Şâfiî, sahih olma şartını taşıyan haber-i vâhidin dinde delil olduğunu savunarak haber-i hâssa diye isimlendirmiştir. O, haber-i vâhidi "bir kişinin bir kişiden rivâyeti" olarak ifade eder. Bu yönüyle Şâfiî, daha sonraki fıkıh usûlü ve hadîs usûlü eserlerine "haber-i vâhid ve hücciyeti bahsi"ni armağan etmiştir. Öyle ki onun bu husustaki görüşleri ve haber-i vâhidin hücciyeti konusunda ileri sürdüğü teori kendisinden sonraki âlimler tarafından da kabul görmüştür (Şener, 1985, 287-295).

Hanbelîler ise, haber-i vâhidin ameli meselelerde olduğu gibi itikadî meselelerde de delil olacağını savunmaktadırlar. Bu bağlamda haber-i vâhid konusundaki görüşleri sebebiyle Cehmiyye ve Mu'tezile'yi Ahmet b. Hanbel sert bir şekilde tenkit etmiştir (Yavuz, 1996, 352-355).

Binaen aleyh, Buhârî'ye göre Haber-i vâhid, tek kişinin getirdiği haber olup sadece ameli meselelerde geçerlidir. Buhârî, Haber-i vâhidin hücciyet ifade etmesi için ravi(leri)n "sadûk" olmasını-kadın veya erkek olmasına bakmaksızın- yeterli görmektedir. Bu minval üzere "بابُ مَا جَاءَ فِي إِجَازَةِ خَيْرِ الْوَاجِدِ الصَّدُوقِ فِي "الأَذَانُ وَالصَّلَاةُ وَالصَّوْمُ وَالْفَرَائِضُ وَالْأَحْكَامُ" babı² ile "بابُ خَيْرِ الْمَرْأَةِ الْوَاجِدَةِ" bablarını oluşturmuştur. Buhârî'nin Haber-i

² Buhârî "Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd"ın ilk babını "بابُ مَا جَاءَ فِي إِجَازَةِ خَيْرِ الْوَاجِدِ الصَّدُوقِ فِي الْأَذَانِ وَالصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْفَرَائِضِ وَالْأَحْكَامِ" (Doğru Sözlü(Sadûk) Tek Bir Kişinin Ezan, Namaz, Oruç, Farzlar ve Ahkâm Konusunda Rivayet Ettiği Bir Haberin Hüccet Olduğunu Gösteren Hadisler) şeklinde açarak burada 14 rivayete yer vermiştir. Rivayetlerdeki konular özetle şöyledir: İlk hadiste, bir grup genç Müslüman olmak üzere Rasûlullah'ın (s.a.s) yanına gelir, belli bir süre kaldıktan sonra ailelerine dönerler. Öğrendiklerini kabilelerine anlatırlar Hz. Peygamber (s.a.s) onlara namaz vakti gelince birinin ezan okumasını en büyüklerinin de onlara imamlık yapmasını" emrettiği anlatılmaktadır. Sonraki iki rivayette ise Bilâl'in fecirden önce (teheccüd namazı için) ezan okuduğu, İbn Mektûm'un ise sabah vaktinin ilan için ezan okuduğundan bahseder. Akabindeki iki rivayet ise Hz. Peygamber'in(s.a.s) öğle namazını birinde iki, diğerinde beş rekat kıldırması üzerine Sahabenin namaz kısaltı mı/ artırıldı mı sorusu üzerine Hz. Peygamber'in yanıldığını fark ederek sevh secdesi

vâhidi sadece ameli meselelerde hüccet görmesi onun bu hususta Ashabu'l-hadis(dolayısıyla) Hanbelilerden ayrıldığını göstermektedir. "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne'nin" 22. Bölümünü "بَابُ الْحُجَّةِ عَلَى مَنْ قَالَ: إِنَّ: " (Hz. Peygamber'in (s.a.s) Hükümleri İnsanlar İçin Gizli Değil, Meydanda Olurdu. Sahabenin Bazısı İse Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hazır Bulunduğu Yerlerde Hazır Bulunamaz Ve İslâm İşlerinin Kararlaştığı Yerlerden Başka Yerlerde Bulunurlardı" Diyen Kimse Üzerine Hüccet Babı)" şeklinde oluşturmuştur. Burada Buhârî, Hanefilerin, herkes tarafından bilinmesi gereken amellerin hükmü konusunda tek kişi tarafından nakledilen haberin muteber sayılamayacağı şeklindeki (umumî belvâ) görüşüne katılmadığı görülmektedir.

Özetlemek gerekirse Buhârî Haber-i vâhid konusunda, Hanefilerin umumî belvâ görüşüne katılmamaktadır. O bu hususta şu iki rivayete yer vermiştir.

1-) "Ebu Musa el-Eş'ari (r.a), Hz. Ömer'in (r.a) yanına girmek için izin istedi. Hz. Ömer'in (r.a) meşgul olduğu için kendisine izin verilmedi. Bunun üzerine Ebu Musa (r.a) geri döndü. Hz. Ömer'in (r.a) işini bitirince: Ebu Musa el-Eş'ari'nin(r.a) sesini duymadın mı? Ona izin -verin de gelsin, dedi. Kendisine Ebu Musa el-Eş'ari'nin(r.a) geri döndüğü söylendi. Bunun üzerine Hz. Ömer'in (r.a) Ebu Musa el-Eş'ari'yi (r.a) çağırdı. Ebu Musa el-Eş'ari (r.a), izin istediğimizde izin verilmezse geri dönmemiz bize emredilirdi, dedi. Hz. Ömer'in (r.a), İzin istenip de verilmediği zaman geri dönüleceğine dair bana şahit getir, dedi. Ebu Musa (r.a) Ensar'ın oturduğu meclise gelerek onlara bunu sordu. Onlar: (Bu hadis, meşhur bir hadistir ve bizler tarafından bilinen bir konudur. Onun içindir ki) bu meseleye bizim en küçüğümüz olan Ebu Said el-Hudri bile şahitlik eder. Akabinde Ebu Musa(r.a), Ebu Said'i (r.a) -yanında götürdü. Ebu Said(r.a)Ebu Musa'nın(r.a) söylediğinin doğru olduğunu Allah Rasülü'nün (s.a.s) böyle emrettiğine, şahitlik etti. Bunun üzerine Hz. Ömer'in (r.a) şöyle dedi: Allah Rasülü'nün (s.a.s) bu emri bize gizli mi kaldı? Çarşı pazar-da alış-veriş yapmak, yani ticaret için çıkmak beni Allah Rasülü'nün (s.a.s) yanında olup O'nun sözlerini dinlemekten oyaladı."(Buhârî, 2001, İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne, 22)

2-) "Sizler diyorsunuz ki: Ebu Hureyre (r.a), Allah Rasülü'nün (s.a.s) hadis rivayetini çoğalttı. (yani O'ndan çokça hadis rivayet ediyor) Muhacirler ve Ensar ise Allah Rasülü'nden (s.a.s) Ebu Hüreyre'nin (r.a) çokça hadis rivayeti gibi hadis rivayet etmiyorlar. Muhacir kardeşlerimi çarşılar da alış veriş meşgul ederdi. Ben ise, Allah Rasülü'nün (s.a.s) yanından karın tokluğuna ayrılmaz, onların olmadıkları yerde hazır bulunur ve onların unuttukları sözleri ezberlerdim. Ensar kardeşlerimi de mallarında çalışmak meşgul ederdi. Ben ise Suffe miskinlerinden bir miskindim ve onların unuttukları sözleri ezberlerdim. Bir gün Allah Rasülü'nün (s.a.s) şöyle dediğine şahit oldum: "Ben bu sözümü bitirinceye kadar elbisesini yayacak, sonra elbisesini toplayacak kişi, söylediklerimi ezberleyecektir. "Bu söz üzerine üzerimdeki renkli ridamı yere yaydım. Allah Rasülü (s.a.s) sözlerini bitirince onu alıp göğsüme topladım. O günden itibaren Allah Rasülü'nden (s.a.s) duymuş olduğum hiçbir sözünü unuttum."(Buhârî, 2001, İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne, 22).

Buhârî şârihleri yukarıdaki rivayetleri şu şekilde değerlendirmişlerdir.

İbn Battâl, Buhârî'nin bu rivayetleri sadece mütevâtir haberle amel edilir diyen Râfizi ve Hariciler aleyhinde delil olarak getirdiğini söyler (İbn Battâl, 2003, 10/384-385). İbn Müneyyir bu bilgiler ilâveten Buhârî'nin bunu Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne'de zikretmesi, haber-i vâhidi delil kabul etmenin zorunluluğunu gösterdiğini aktarır (İbn Müneyyir, 1987, 407-408). Kirmânî (ö. 786), İbn Mülâkkin (ö. 804), Aynî (ö. 855) de aynı bilgileri verirler (Kirmânî, 1981, 25/79; İbn Mülâkkin, 2008, 33/139-142; Aynî, ty, 25/67-68) . İbn Hacer ise, Hz. Ömer (r.a) ilgili hadisi baz alarak yukarıdaki bilgilere ilâveten şunları kayd eder. Burada zikredilenler, Sahabe büyüklerinin (özellikle yetkin/ yetkili olanların) uygulamalarını, sırf büyük oldukları için (uygulamalarına) muhalefet edenlere karşı güçlü delillere sahip olabilecekleri, sahabe büyüklerinin bu şeklindeki amelini önceleyen ve buna güvenerek şüpheyi gidermeyen anlayışın aleyhinde bir delil olduğunu söyler (İbn Hacer, 1959, 13/321). Buhârî şârihlerinden Kastallânî (ö. 923/1517) aynı görüştedir (Kastallânî, 1905, 10/344-345). Keşmîrî (ö. 1353/1933) ise, her sahabenin dinin dair bütün ahkâmı bilemesinin mümkün olmadığını aktarır (Keşmîrî, 2005, 6/534-537).

yaptığı aktarılır. Diğer rivayetler de ise, kıblenin değişiminde bir kişiyi haber vermesi ile amel edildiği ile iki anlatım, içkinin yasaklandığı bir kişinin haberi ile amel edildiği, Hz. Peygamber'in Necrân ehline bir kişi (Ebû Ubeyde)yi gönderdiği, Ebû Ubeyde'nin ümmetin en güvelinir (emîni) olduğu, Hz. Ömer (r.a) ile Evs b. Havlî'nin Hz. Peygamber'in(s.a.s) sohbetinde nöbetleşe geldikleri, Sefere gitmek üzere emir tayin edilen kişi ile grup arasındaki mevzuda Rasulullah'ın (s.a.s) "Kula itaatın masiyette değil marufta" olduğunu söylemesi, davalı iki kişinin Rasulullah'ın(s.a.s) huzuruna gelmeleri ve Recmi konu edinen Asîf kıssası aktarılmaktadır.

Özetlemek gerekirse genel itibariyle şârihler bu babı umumî belvâ ile direk ilişkilendirmemişlerdir. Ancak, Buhârî'nin bu babta zikrettiği hadisler umumî belvâ tanımlamasına girecek ahkâm meselelerini ihtiva etmese de Ebu Hureyre'nin bu bağlamda öncelenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Buhârî bab tercemesinde haber-i vâhidin hücciyetinin ötesinde, İbn Hacer ile Keşmîrî'nin işaret ettikleri gibi Sünnetin tamamını her sahabe'nin bilemeyeceği dolayısıyla Sünneti aktarmada onlardan birini diğerine tercih ederek, hüccet kabul etmeyi doğru bulmamaktadır. Ne varki Hanefi mezhebine mensup şârihlerin şerhlerinde bu bağlamda her hangi bir bilgiye ulaşamadık.

B) Amel-i Ehli Medine Telâkkisi

Bilindiği üzere Amel-i ehli Medine, Mâlikilere göre şer'i bir delildir. *el-Câmi'u's-sahîh'* teki Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne'nin 16. Babı Mâliki mezhebine mensup şârihlerce Mâliki mezhebenin bu husustaki görüşünü teyit edici olarak görülmüştür. Söz konusu babın ismi ("بَابُ مَا ذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَحَضَّ") عَلَى اتِّفَاقِ أَهْلِ الْعِلْمِ، وَمَا أَجْمَعَ عَلَيْهِ الْحَرَمَانُ مَكَّةَ، وَالْمَدِينَةَ، وَمَا كَانَ بِهَا مِنْ مَشَاهِدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُهَاجِرِينَ، وَالْأَنْصَارِ، وَمُصَلَّى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمِنْبَرِ وَالْقَبْرِ) "Nebînin (s.a.s.) zikrettikleri, ilim ehlinin ittifâkına teşvik etmesi, Haremeyn (Ehlinin) - Mekke ve Medine- ittifâkları, Nebî (s.a.s.), Muhâcir ve Ensârın şâhid oldukları yerler, Nebînin (s.a.s.) namaz kıldırıldığı yer, minberi ve kabri" şeklindedir. Buhârî burada 23 hadisi zikreder. Mezkûr hadislerde ele alınan konular özetle şöyledir.

İlk hadiste "Müslüman olmak üzere biat eden bir bedevînin ertesi gün biatını bozmak için Rasullullah'a (s.a.s) tekrar tekrar (3 kez) gelmesi ve Rasullullah'ın(s.a.s) onu reddi karşısında bedevînin Medine'yi terk etmesi üzerine, Hz. Peygamber'in(s.a.s) "Medine Demirci körüğü gibidir, pis/yaramaz olanı dışarı atar, temiz/iyi olanı ise içeri alır."³ifadesine yer verilmektedir. Diğer rivayette Medine ve Ehli'nin fazileti işlenmiştir. Burada, Hz. Ömer (r.a) hacta iken, hilafet mevzusu ile ilgili olarak bir kişinin Hz.Ömer'in (r.a.) vefat etmesi durumunda falanca (Talha b.Ubeydullah'a) biat edeceğini Hz. Ebubekir'e (r.a) biatın istişaresiz yapıldığı şeklindeki sözleri üzerine Hz. Ömer'in(r.a) hemen orada bu hususta hutbe irat etmek istemesine karşın Abdurrahman b. Avf (r.a.) ile istişaresi akabinde bunu Medine'ye erteler. Abdurrahman b. Avf (r.a) Hz. Ömer'in (r.a) bu işi Medine'ye tehirine gerekçe olarak, konuşmanın Mekke'de yapılması durumunda, iyice anlaşılma, art niyetli kişilerce çarpıtılabilme ihtimalinin karşın; Medine'nin ise, (المدينة) دار الهجرة ودار السنة)Hicret ve Sünnet yurdu olduğunu, Suffe ehli ile oradaki diğer kişilerin bunu doğru bir şekilde belleyip aktaracaklarını söyler. Sonraki rivayette ise Sahabe'nin (Ebu Hureyre) ilim tahsil etmek için ciddi sıkıntılar çekmesine rağmen Medine'de ikametini konu alır. Sonraki rivayette ise, Hz. Peygamber'in (s.a.s) Kesîr b. Salt'ın evinin yanındaki sütunun yanında hutbe verdiği belirtilerek buranın mescit haline getirildiği aktarılır. Diğer rivayetlerde ise, Hz. Peygamber'in (s.a.s) Kubâ mescidine gidişleri, Hz. Aişe'nin (r.anha) Baki' mezarlığına defn edilme isteği, Hz. Ömer'in (r.a.), Rasullullah (s.a.s) ve Hz. Ebu Bekir'in(r.a) yanına defne edilme talebinin Hz. Aişe (r.anha) tarafından kabul edilmesi, (Hz. Peygamber'in (s.a.s) Mescid-i Nebî'de ikindiye kıldırıldıktan sonra oraya ulaştığında güneşin hala batmadığı) Medine'deki Avâlî bölgesi, Hz.Peygamber (s.a.s) dönemindeki sa' ölçeğinin miktarı, Medinelilerin ölçü ve ölçeklerinin bereketi için Peygamber Efendimizin (s.a.s) duası, Hz. Peygamber'in (s.a.s) Mescid'in yanında (Zinakâr Yahudileri) recm ettirme olayı, Hz. Peygamber'in (s.a.s) (Hayber dönüşü) Hz. İbrahim'in (a.s) Mekke'yi harem kılması gibi onun da Medine'yi haram kılması, Mescid-i Nebî'deki minber'in duvarla mesafesi, Hz.Peygamber'in Minberi ile evi arasının cennet bahçesi oluşu, Peygamberimiz'in (s.a.s) Medine'de at yarışı düzenlemesi, Peygamber'in (s.a.s) minberi(üzerinde hutbe okuması, Hz. Osman'ın (r.a) aynı minberi kullanması), Hz. Peygamber'in (s.a.s) eşi ile birlikte yıkanması, Hz. Peygamber'in (s.a.s) Ensâr Muhâcir kardeşlik antlaşmasını yaptığı Medine'deki ev, Hafızları şehid eden Süheym oğulları kabilesine bedduası, Sahabe'nin Hz. Peygamber'in (s.a.s) Medine de namaz kıldığı/kıldırıldığı mekânlarda namaz kılmayı tercih etmeleri, Medine yakınlarındaki Akik vadisinin Cebrail tarafından mübarek olarak tavsifi, Necd Medine Şam ve Yemen cihetlerinden hacca gidecekler için mikat yerleri, Zülhuleyfe'nin mübarek bir yer olduğunun Hz.Peygamber'e(s.a.s) rüyasında gösterilmesi konuları işlenmektedir.

Kitâbu'l-İ'tisâm'daki bu bölümün şerhlere şu şekilde yansımıştır.

Mâlikilerden İbn Battâl, âlimlerin Amel-i ehli Medine hususunda ihtilâf ettiğini ifade eder. Daha sonra ise Ebherî'nin Medine Ehli (uygulama ve nakilde) istinbât konusunda diğer belde ehline göre hüccet olarak değerlendirdiğini ancak daha sonra bu görüşünden vazgeçip istinbatta herkesin müsâvi; nakilde ise Medine Ehli'nin üstün olduğunu aktarır (İbn Battâl, 2003, 10/374).

³ "إِنَّمَا الْمَدِينَةُ كَالْكَبِيرِ، تَنْفِي خَبِيثَاتِهَا، وَتَبْصُغُ طَيِّبَاتِهَا" (Buhârî, 2001, İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne, 16).

İbn Müneyyir ise, Medine'nin, fiziki özelliklerinin yanı sıra ehlinin de sâir bölge ve kişilere göre faziletli olduğunu aktarır. Daha sonra ise, Buhârî'nin bu şekildeki bab başlığı oluşturmaması, Allah Tealanın İmamı Mâlik'e lütfettiği gibi Buhârî'ye de gönlünü bu şekilde açarak lütüfta bulunduğunu, Buhârî'ye göre, Medine Ehlinin icmasının muteber olduğunu iddia eder (İbn Müneyyir, 1987, 405).

Kirmânî Buhârî'nin Mekke ve Medine ehlinin ortak kanaatini icma olarak gördüğünü söyler (Kirmânî, 1981, 25/63).

İbn Hacer'e göre Buhârî, yalnız Medine ehlinin değil, Haremeyn Ehlinin ittifakının tercih sebebi olabileceğini kanaatinde olup, Haremeyn Ehlinin "اتِّفَاقُ أَهْلِ الْحَرَمَيْنِ" ittifakı ile icmânın gerçekleşmeyeceğini söyler. İmam-ı Mâlik'in Amel-i ehli Medine'yi hüccet kabul ettiğini aktarır (İbn Hacer, 1959,13/306).

Aynî ise Buhârî'nin burada mekân olarak Medine'nin sâir yerlere üstünlüğüne dair hususları aktardığını, "وَمَا أُجْمَعُ عَلَيْهِ الْحَرَمَانِ" ifadesindeki kastının ise "Haremeyn ehli sahabenin ihtilafsız bir şekilde icma etmeleri" olduğunu düşünür (Aynî, ty, 25/54).

Kastallânî Medine ehlinin ilmi bakımdan üstünlüğü, sahabenin Hz. Peygamber'in (s.a.s) vefatıyla Medine'den ayrılmalarına kadardır (Kastallânî, 1905, 10/339).

Mâlikî mezhebi ile iltisakı bulunmayan İbn Mülâkkin, Molla Gürânî, Keşmîrî gibi diğer Buhârî şârihleri de buradaki rivayetleri ve bab başlığındaki ifadelerden Medine ehlinin amelinin delil oluşu şeklinde değerlendirmemişlerdir (İbn Mülâkkin, 2008, 33/116-117; Molla Gürânî, 2008, 11/167-176; Keşmîrî, 2005, 6/534).

Yukarıda zikri geçen bab ve ilgi rivayetlerin şerhlerinden anlaşılan o ki, Mâlikî mezhebine mensup olan İbn Müneyyir'i bu şekildeki değerlendirmelere sevk eden sâik, mensûbu olduğu mezhep perspektifinden meseleyi okuma gayretidir (Sevgili, 2015, 91). Buhârî'nin ne kullandığı başlık ne de zikrettiği rivayetler böyle bir yorumu yapmaya elverişli değildir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Müneyyir dışındaki şârihler bu şekildeki bir değerlendirmeden uzak durmuşlardır.

II- Buhârî'nin Dört Mezhep Dışındaki Yorumları

Hadis alanındaki otoritesinin yanı sıra fıkıh alanında da derin bir bilgiye sahip olan Buhârî, fikhî meselelerin tamamına dâir görüşlerini açıklamak üzere müstakil eserler yazmamıştır. *Ref'ul yedeyn fi's-salât, Kitâbu'l-kirâeti halfe'l-imâm* gibi belli özel bahisleri ele alan çalışmaları dışında günümüze fıkha dair eserler ulaşmış değildir. Onun fikhî derinliği daha çok *Câmiu's-sahîh*'inde oluşturduğu Kitab/bab başlıkları ve muhteviyât dizimi çerçevesinde oluşturduğu düşünülmüş bu hususta çalışmalar yapılmıştır. Buhârî'nin fıkıh alanında nasıl bir metot izlediği, hangi hükümlere ulaştığı, icihatlarının dört mezheple ilişkisi vb hususlar, araştırmacıların çalışmalarını teksif etmeleri gereken mühim bir alandır. Bu mecrada yapılacak akademik çalışmalar Buhârî'nin fikhî yönünü ortaya koyacak, hadis ilimlerinden fıkhu'l-hadis ede katkı sağlayacaktır.

Biz ise burada tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî'nin *Câmiu's-sahîh* özelinde dört mezhebin dışındaki bazı yorumlarının şerhlerde nasıl ele aldığına değinmek istiyoruz. Gayemiz, şârihlerin fûrû fıkıh konusundaki mezhep görüşlerine aykırı rivayetlerinde takındıkları tutum ile mezhep görüşlerine muvâfik rivayetlerde izledikleri (varsa) mezhepçi paradoksal yaklaşımlara (birkaç misal ile) değinmektir.

A) Abdest Alırken Başın (Ne Kadarının) Mesh Edilmesi

Buhârî " {وامسحوا برءوسكم} "مسح الرأس كله لقول الله تعالى: "Yüce Allah'ın "Başlarınızı Meshediniz." Sözünden Dolayı Başın Hepsini Mesh Etme Babı şeklinde bir başlık açmıştır. Akabinde İbnü'l-Müseyyeb'in kadınların da başın tamamının mesh edilmesi gerektiği konusunda erkeklerle aynı olduğu görüşünü zikreder. Bu hususta İmam-ı Mâlik'e başın bir kısmını mesh etmenin yeterli olup olmadığının sorulduğunda İmam-ı Mâlik'in şu hadisi delil getirdiğini aktarır.

"Abdullah b. Zeyd, Hz. Peygamber'in (s.a.s) abdestinin nasıl olduğu sorulunca, su isteyerek abdesti alışı şöyle göstermiştir: Ellerine iki, ağız ve burnunu üç defa yıkadı. Daha sonra yüzünü üç defa ve kollarını dirseklerle birlikte iki defa yıkadı. Daha sonra ellerini başın ön kısmından arka tarafa doğru götürüp getirdi. Oradan da başladığı yere getirdi. Ondan sonra ayaklarını yıkadı."⁴

Buhârî'nin başın tamamın mesh edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Şimdi ise konunun şerhlerde nasıl ele alındığına bakalım.

⁴ (Buhârî, 2001, Vudu', 39).

İbn Battâl, mevzunun muhtelifin fihi olduğunu, İmam-ı Mâlik'e göre başın tamamı, Ebu Hanife ve Ashabına göre ¼ ü, İmam-ı Mâlik'in ashâbı Muhammed b. Seleme'nin 1/3 ü, Şâfi'in ise mesh yapıldı denecek kadarki miktarın yeterli olduğu görüşünün yanı sıra pek çok âlimin de isimlerini zikrederek bu husustaki görüşleri aktarır. Daha sonra İmam-ı Mâlik'in görüşü aleyhine getirilen delilleri tartışmaya başlar. Tahavî ve diğer muhaliflerin iddia ettikleri ayağa giyilen mesh ve teyemmüm de eller ve yüze yapılan meshten yola çıkılarak yöneltilen tenkitleri ret eder. Benzer şekilde ilgi ayette geçen "b" harfi cerrin tebi'diye için olduğu iddiasını da "وليطوفوا بالبيت العتيق" ayetinde ki "با" harfi gibi olduğunu Kâbenin bir kısmını tavafın caiz olmadığı şeklinde icmayı hatırlatarak bu tenkidi de ret eder. Bununla yetinmeyip İmam-ı Mâlik'e muhalif rivayetlerin sıhhatinin problemli olduğu da (problem olmasa da tevilinin mümkün olduğunu) belirterek, sahabenin de gerek anlatımlarında gerekse uygulamalarında başın tamamını mesh ettiklerini iddia eder (İbn Battâl, 2003, 1/281-285).

Kirmânî, İbn Battâl'ın iddiaların tek tek inceleyip red eder. Sonra Buhârî'nin bu şekilde bir başlık oluşturmasını, ilgi ayetin zahirine göre hareket etmesine dayandırır. Aslında ayetin zahiri anlamının da bu şekilde olmadığını sözlerine ekler (Kirmânî, 1981, 3/28-30).

İbn Hacer, Buhârî'nin zikrettiği âyet mücmel olup "برءوسكم" deki "b" harfi ceri zâid kabul edilirse başın tamamı, tabi'diye denilse bir kısmın meshi kastedilmiş olabileceğini aktarır. Ona göre Buhârî ayetteki "ب" harfi cerini zâid kabul ederek zikrettiği hadis çerçevesinde rivayeti anlamış ve başın tamamın meshi şeklinde görüş ortaya koymuştur. İbn Hacer başın tamamın mesh edilmesinin farz olmadığını, aksine başka rivayetlerin bulunduğunu söyleyerek Buhârî'nin görüşüne katılmaz (İbn Hacer, 1959, 1/290).

Aynı ise bab başlığındaki "مسح الرأس كله" deki "كله" ifadesinin Buhârî ravisi Müstemlî nüshasında yer almadığını belirterek şunları kaydeder. İbn Müseyyeb'in "mesh etmede kadın ile erkek aynıdır" sözünden kasıt, ikisinin de abdest alırken başı meshetme zorunlulukları vardır manasında olması muhtemeldir. Bu ihtimalden yola çıkıldığında İbnul Müseyyeb'in bu sözü Buhârî'ye delil olamaz. Aynı, İmam Mâlik'e sorulan sorunun gramerini tahlil ederek Ahmet b. Hanbel'den gelen rivayeti çerçevesinde tenkitler yöneltilir. İlgi ayetteki "b" harfi ceri ile ayetin mücmel olduğu iddialarını da kendi cephesinden tenkit ederek red eder. İlgi rivayetleri tahric ederek, mezheplerin görüşlerini tartışır, Hanefilerin serd ettikleri delillerin hücciyetini detaylı bir şekilde izah etmeye gayret eder (Aynî, ty, 3/67-72).

Burada görüldüğü üzere Buhârî'nin mesih konusundaki görüşü İmam-ı Mâlik'in görüşüyle örtüşmektedir. Bu sebeple Mâliki şârih İbn Battâl tarafından ilgi bab ve hadis detaylı bir şekilde irdelenmiş, ayet/hadisler bu görüşü destekleyecek şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Buhârî'nin muhalefet ettiği mezheplere mensup şârihler ise onu tenkit ederek yerden yere vurmuşlardır.

B) Kible Tayini

Buhârî, "Kible konusunda gelen (nasslar) ve sehvedip kiblenin dışına yönelerek namaz kılan kimseye iâde etmeyi gerekli görmeyen kimse bâbı" "مَا جَاءَ فِي الْقِبْلَةِ، وَمَنْ لَمْ يَزِ الإِعَادَةَ عَلَى مَنْ سَهَا، فَصَلَّى إِلَى غَيْرِ الْقِبْلَةِ" şeklinde başlık açarak kibleyi hatalı tayin eden kişiye namazın iadesi gerekmediğini söyler. O bu hususta üç rivayet zikreder.⁵

Buhârî'nin açtığı bu baba şârihlerin yaklaşımı ise şöyledir.

İbn Recep el-Hanbelî'ye, Buhârî, (kaldığı yönü kible zan eden kişi gibi) bir özür sebebiyle kibleyi yanlış tayin eden ile kible yönü sehiv (unutması) sebebiyle doğru tayin edemeyeni kastetmektedir. Bu şekilde düşünenleri sıralayarak Şâfi'nin kavli kadiminin de böyle olduğu ekler. İlgi rivayetleri detaylı bir şekilde ele alıp tahlil eder (İbn Recep, 1996, 3/93-104).

İbn Hacer ise bu hususta şunları söyler:

Kible meselesinde esas olan şey isabet değil, ictihad etmektir diyen İbn Ebî Şeybe, 'Ata, Şa'bî, Kufe Ehli, kibleyi yanlış tayin edene namazın iadesi gerekmez derler. Zührî ve Mâlik eğer hata namaz vaktinde fark edilirse iade gerekir görüşündedirler. İmâm Şâfi'ye göre ise kible tayininde yakinen hata yapıldığının anlaşılması durumunda namazın iade edilmesi zorunludur. Akabinde İbn Hacer mezhebine muhalif görüşün delili "Amir b. Rabi'den gelen rivayetinin" ilk görüşe (muhaliflere) muvafık gibi olsa da senedinde farklılıklar olduğuna işaret eder. Farklı rivayetlerin parçaları bir araya getirilerek verilen muhalif görüşü bu

⁵ "İlk rivayette, Hz. Ömer'in üç (İbrahimi'nin makamını namazgah edin/Peygamber eşlerinin örtü arkasında konuşmasını ifade eden hicab ayeti ile Peygamber aleyhinde kıskançlık göstermek üzere peygamber işlerini ittifakı ile ilgili ayet) hususta onaylandığı ifade edilmektedir. Sonraki rivayet ise Kabe'nin tahvili ile ilgili hususun Kuba'da namaz kılanlara bildirilmesi mevzusu ele alınmıştır. Son rivayette ise, Hz. Peygamber'in öğle namazını beş rekat kaldırması üzerine konuyu sahabe içinde araştırarak sehiv yapmasından bahsedilmektedir." (Buhârî, 2001, Salat, 32).

şekilde tenkit devam eder. Buhârî, namazı (nda eksiklik/ziyadelik oluşan kişi) kibleye sırtını döndükten sonra namazına dönen kişinin duruma dayanarak, sehiv sebebiyle kibleyi terk edene iade gerekmez neticesine varmıştır diyerek bir bakıma Buhârî'nin görüşünü tevile etmeye çalışır (İbn Hacer, 1959, 1/505-507).

İbn Battâl ise önce bu husustaki tarafları ve delillerini işaret eder. Sonra Şafii'yi tenkit eder (İbn Battâl, 2003, 2/64-68). Aynı'ye gelince o, görüşleri ve tarafları zikretmekle işe başlar. Daha sonra ise mezhebi ile muvafık olan Buhârî'yi savunmaya başlar. Asıl olan şey "ictihat etmektir" tezine dayanarak, hâkimin vereceği yanlış karardan dönmesinin mümkün olmadığı gibi ictihat edenin hata yada doğru sonuca ulaşmasından sorumlu olmadığını söyler. Akabinde ise, Tirmizi'de kendi görüşünü destekleyen rivayete yöneltilen zayıf olduğu iddiasını da farklı tariklerle sahih olduğunu ispat etmeye çalışır. İstişhâd için ayetlerden yararlanan Aynı, mezhebine hüccet olan delilleri zikrederek muhaliflerini red eden yorumlamalar ile şerhine devam eder (Aynı, ty, 4/143-148).

(Şafii) İbn Hacer, kible tayini meselesinde mezhebine muhalif olan Buhârî'nin görüşlerini (ismini zikir ederek) tevil eder. Daha sonra onu zikretmeksizin muhalif anlayışın delillerini tenkit ederek ret eder. Buhârî ile (düşünceleri örtüşen) aynı cenâhtan olan şârihler ise görünürde Buhârî'yi aslında mezhep görüşlerini savunur, karşıt görüşü tenkit edip ret ederler.

C) Cünüb/Hayızlının Kur'an Okuma Meselesi

Buhârî'nin bu bağlamdaki babı "تَقْضِي الْحَائِضِ الْمَنَابِكِ كُلِّهَا إِلَّا الطَّوَّافَاتِ بِالنَّبْتِ" (Hayızlı Kadın Tavaf Dışındaki Hac İbadetlerini Yerine Getirmesi) şeklindedir. Lakin o bunun devamında "İbrâhîm en-Nehâî 'Hayızlı kadının âyet okumasında beis yoktur.' der. İbn Abbâs, cünübün kıraat etmesinde beis görmezdi. Nebî (s.a.s.), her anında Allah'ı zikrederdi. Ümmü Atiyye der ki, 'Hayızlı olanlarımız (bayram günlerinde) namazgâha çıkıp tekbir getirerek dua okumakla emrolunduk.' İbn Abbâs der ki, 'Ebû Süfyân bana şöyle haber verdi: 'Heraklius, Nebî'nin (s.a.s.) mektubunu istedi ve okudu. Mektupta, 'Bismillahirrahmanirrahim, Ey Ehli Kitab, sizinle bizim aramızda müşterek olan bir kelimeye geliniz...' âyeti vardı.'" Atâ b. Rebâh der ki, 'Âişe hayızlı halde beyti tavâf dışında hac ibâdetlerini yerine getirdi. Namaz kılmadı.' Hakem b. Uteybe der ki, 'Cünüb halde (hayvan) kestim.' Allah Teâlâ, 'Allah'ın isminin anılmadığı (hayvanlardan) yemeyiniz.' buyurmaktadır ifadelerini zikreder.

Burada, hayızlının hac ibadetini yapması ile bazı duaları/Kur'an okuması ve kâfirlerin Kuran'a dokunması/okuması şeklinde üç mevzudan bahsedilmektedir.

Çalışmamızda ise biz, şârihlerin özellikle hayızlı/cünüb kimsenin Kur'an okuyabilmesi meselesini şerh etme biçimlerine değinmek istiyoruz.

İbn Battâl, Hayızlının Kuran okuması meselesinin muhtelif fih olduğunu aktarır. Akabinde İmam- Mâlik'in mutlak ibâhe ile sadece bir/iki ayet okuyabilir şeklinde iki görüşünün olduğunu, Ebu Hanife, Şafii ve Ahmed b. Hanbel'in ise (az ya da çok fark etmeksizin) kesinlikle okuyamayacağı şeklindeki görüşlerini nakleder. İmâm ı Mâlik'in cünüb kimse için de hayızlının hükümü gibi farklı iki görüşünün olduğunu bildirir. Ebu Hanife, Şafii'nin cünüb için hiçbir şekilde cevaz vermediklerini ekler. Hz. Peygamber'in cünüb dışında Kur'an okumayı kimseye yasaklamadığını/ İbn Abbas'ın cünüb haldeyken Kur'an okuduğu gibi rivayetler ile Kur'an'ın okunmasının mutlak olduğu, hayızın uzun, cünüb halinin ise daha kısa sürdüğü şeklinde pek çok delil zikrederek mensup olduğu mezhebin görüşünü savunur. Her ne kadar Mâlikî mezhebinde, bu bağlamda bir (sadece hayızlıya) cevaz olsa da cevaz, Buhârî'nin görüşü ile aynı değildir. Zira Buhârî Kur'an okuma hususunda hayızlı ile cünüb arasında bir ayırım yapmaz (İbn Battâl, 2003, 1/420-424).

İbn Recep el-Hanbelî, zikir kelimesinin içerisine Kur'an tilaveti girmediğinden, cünüb ve hayızlı için dua, zikir caiz olup Kur'an okuma ise caiz değildir der. Ve Buhârî'nin ismini zikretmeksizin bu hususta caiz diyenlerin delillerini tenkit ederek görüşlerini ret eder (İbn Recep, 1996, 2/41-50).

İbn Hacer'e gelince O, önce tarafları delilleri ile birlikte sıralar. Sonra konuya şöyle devam eder. Hayızlı ve cünüb kimsenin kıraatinin cevazı için konuya has özel bir delil gerekir. Ne var ki musannif (Buhârî) nin elinde bu mevzuya has özel hiçbir delil yoktur. Eğer zikredilenler bir bütün olarak bunun delili olabilir şeklinde düşünülürse, -bu doğru olmaz- çünkü onların çoğu farklı yorumlamaya müsaittir. Bu sebeple Buhârî, Taberî, İbn Münzir ve bunun cevazını düşünün kimseler, "Rasullullah(s.a.s) Allah'ı her zaman zikrederdi" rivayetini genel kabul ederek Kur'an ve gayrisinin de buna dâhil ederler. Hal buki zikir ile tilâvet birbirinden farklıdır der. Akabinde ise İbn Hacer serd edilen diğer delilleri de tenkit ederek muhalif görüşü ret eder (İbn Hacer, 1959, 1/407-409).

Aynı ise, Buhârî'nin bu hususta altı asâr (mevkuf habere) dayanarak cünüb kimsenin kiraatini caiz gördüğünü söyler. Daha sonra bu hususta getirilen (altı) delilin tartışmaya açık olduğunu belirterek Cumhura ait aleyhteki delilleri sıralar ve Buhârî'nin görüşünü ret eder (Aynı, ty, 3/273-276).

Netice olarak, cünüb ile hayızlı arasında fark gözetmeksizin Kur'an okuyabileceklerini düşünen Buhârî'yi Mâlikî şârih İbn Battâl hariç diğerleri tenkit etmiştir. İbn Battâl ise Buhârî'nin (hayız değil de) cünüb ile alakalı görüşünü mezhebine muhalif olduğu için eleştirmekten geri durmaz.

Sonuç

İslam dünyasında en çok şöret bulan zatların başında gelen Buhârî, bu şöretini *el- Câmiu's-sahîh*'ine borçludur. Farklı coğrafyalarda yaşayan ayrı mezheplere mensup âlimlerce çok sayıda şerh, hâşiye, ta'lik, ricâline dair çalışmanın odağında yer almıştır. Ona duyulan güven çağlar boyunca devam ederek günümüze kadar ulaşmıştır. Bu sebeple olsa gerek, Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîlerin Buhârî'yi kendi mezheplerine müntesip olarak görmüş, kayda girmişlerdir. Yukarıda bir kısmın işaret edebildiğimiz usûl ve fûru' fıkhn örneklem yorumlarında görüldüğü üzere, Buhârî her hangi bir mezhebin mukalldi değildir. O hadisin yanı sıra fıkhn da iyi bilen, hadis literâtüründe yer alan Fıkhu'l-Hadis'i mükemmel bir biçimde uygulayan bir kişidir. Bu sebeple görüşleri bütün olarak her hangi bir mezheple tamamen örtüşmemektedir. Durum böyle olmasına rağmen, *el- Câmiu's-sahîh*'e şerh yazan şârihler mezheplerine muvafık olduğu yerlerde Buhârî'ye duyulan güvene/itibara dayanarak mezheplerine muvafık rivayetler üzerinden mezhepçi yorum ve metodolojilerini yücelttikleri; mezheplerine aykırı, ötekileri olumlayan rivayetlerde ise bazen sükût, bazen nezâketle tenkit, genelde ise tevile başvurarak paradoksal bir tutum sergiledikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Apaydın, H.Yunus (1996). Haber-i Vâhid (Fıkhn). *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, ss. 355-363.
- Aslan, Nası (2004). Hanefîlerin Umûmü'l-Belvâ ve Mâlikîlerin Amel-i Ehl-i Medîne İlkesi Bağlamında Haber-i Vâhid'in Değeri Üzerine. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, s. 19-31.
- Aynı, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (ty.). *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (1422/2001). *el-Câmiu's-sahîh*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. Yy: Dâru Tûkî'n-Necât.
- Ertürk, Mustafa (1996). Haber-i Vâhid (Fıkhn). *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, ss. 349-352.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (2003). *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbn Battâl*. Thk. Ebu Temîm Yâsir b. İbrahim. Riyad: Mektebutü'r-Rüşd.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (1379/1959). *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Mülâkin, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (2008). *Şevâhidü't-tavâzîh fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*. Dımaşk: Dâru'n-Nûr.
- İbn Müneyyir, Ebû'l-Abbâs Nâsirüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî (1987). *el-Mütevârî 'alâ ebuâbi'l-Buhârî*. Thk. Salahaddîn Makbul Ahmed. Kuveyt: Mektebetü'l-Mu'alla.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (1996). *Fethu'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Medine: Mektebetü'l-Guraba.
- Kastallânî, Ebû 'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (1323/1905). *İrsâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ.
- Keşmirî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî (2005). *Feyzü'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali (1981). *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.
- Kutluay, İbrahim (2011). İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası. *Marife*, S. 11, s. 52-89.
- Molla Gürânî, Şemseddîn Ahmed b. İsmâil (2008). *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.
- Özdemir, Recep (2016). İmam Mâlik'in Metodolojisinde Haber-i Vâhidin Kaynak Değeri. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, s. 179-213.
- Özmen, Ramazan (2009). El-Buhârî'nin Haberi'l-Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Huciyeti Üzerine Bir İnceleme. *Ekev Akademi Dergisi*, S. 39, s. 133-154.
- Özpinar, Ömer (2004). *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi Fikrî Hareketlerin Etkisi (Buhârî Örneği)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sevgili, Hamit (2015). *İmâm Buhârî'nin Fıkhn Anlayışı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Şener, Abdulkadir (1985). İmam Şâfi'ye Göre Haber-i Vâhid, *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, s. 287-295.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1996). Haber-i Vâhid (Kelâm). *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, ss. 352-355.